

ББК ТЗ(4УКР55)624.8

НАЦИСТСЬКА МОДЕЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НА ОКУПОВАНИХ СХІДНИХ ТЕРИТОРІЯХ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНБАСУ)

А.В. Лазуткіна

АНОТАЦІЯ

У статті на прикладі Донбасу послідовно на фактичному матеріалі характеризуються ідеологічні засади східної політики Третього рейху у роки Другої світової війни та аналізується процес її підготовки; досліджується, чи використовувалися релігія та віряни в якості інструментів у реалізації нацистських стратегічних планів у СРСР, і якщо так, то яким чином; розкриваються характер, механізми і методи конфесійних трансформацій, що здійснювалися окупаційною адміністрацією.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистська східна політика, окупація, пропаганда, розчленування, релігія, християнство, церква, постанова, циркуляр, директива, співпраця.

Дослідники завжди приділяли велику увагу вивченню історії Другої світової війни і, зокрема, періоду тимчасової окупації території України гітлерівською Німеччиною. Серед пріоритетних напрямків наукового аналізу цього періоду виступає проблема окупаційної політики нацистів. Ця політика у повній мірі викривала загарбницькі плани Третього рейху.

Невід'ємною складовою нацистських планів нападу на Радянський Союз було активне використання релігійного чинника. Ці розрахунки були далеко не безпідставними, оскільки спиралися як на ґрунтовну поінформованість німців про ставлення радянського керівництва до релігії і церкви та реальний стан справ у цій сфері духовного життя в СРСР, так і на їх багатий досвід у самій Німеччині й у інших окупованих країнах Європи.

Аналіз сучасної історіографії засвідчує наявність значного інтересу українських та зарубіжних дослідників до проблеми становища церкви та вірян в СРСР та в Україні у роки Другої світової війни.

Наукове дослідження означеної проблематики було розпочато в 60-70-х рр. ХХ ст. у працях українських дослідників в діаспорі (США, Канаді), які під час Другої світової війни знаходилися в Україні й були очевидцями та учасниками цих подій. Здебільшого це церковні історики І.Ф. Власовський [1], Б.Р. Боцюрків [2], Т. Міненко [3] та ін.

Зверталися до цієї теми і російські історики. Праці таких вчених, як Д.В. Поспеловський [4], М.В. Шкаровський [5], І.Г. Єрмолов [6], Б.М. Ковальов [7], незважаючи на те, що в них розглядається релігійне життя переважно на території Росії, містять у собі ґрунтовний матеріал щодо ідеологічного підґрунтя, підготовки та реалізації політики Третього рейху в церковній сфері. Ідеологічні засади та практика здійснення нацистської східної політики аналізувалися також у працях радянських дослідників Т.С. Першиної [8] та В.І. Дашичева [9].

У сучасній вітчизняній історіографії релігійна проблематика в умовах окупації стала предметом наукового пошуку таких дослідників: Ю.В. Волошина [10], В.В. Гордієнка [11], О.Є. Лисенка [12], І.М. Грідіної [13], В.О. Пашенка [14]. Окремо слід виділити праці краєзнавчого характеру Д.М. Титаренка [15], у яких використовуються матеріали не тільки місцевих, але й німецьких архівів. Українські історики сформулювали низку проблем з окресленої тематики, більшість із яких їм вдалося розв'язати. Вони зробили значний внесок у дослідження проблеми, що розглядається.

Водночас при характеристиці релігійного життя в Україні у період окупації недостатньо висвітленими залишилися питання, пов'язані із нацистською окупаційною політикою щодо релігії в зоні військового управління.

Джерельну базу дослідження становить комплекс друкованих та архівних матеріалів, що умовно можна розділити на чотири групи. Першу групу джерел складають збірки документів і матеріалів, які містять директиви, розпорядження, накази, секретні промови вищих керівників Третього рейху, нацистської верхівки, німецького верховного командування і розкривають плани гітлерівської Німеччини щодо окупованої України та релігійну політику окупантів. Другу групу джерел становлять твори особистого походження партійних і державних діячів Третього рейху, а саме – А. Гітлера [16] та А. Розенберга [17]. До третьої групи належать документи і матеріали, опрацьовані автором у Державному архіві Донецької області. Останню, четверту групу джерел, становлять періодичні видання окупаційної влади Юзівської та Ворошиловградської областей («Донецкий вестник», «Голос Донбасса», «Нове життя», «Маріюпільська газета» та ін.).

Мета статті – на основі аналізу вищезазначених джерел окреслити модель релігійного життя, побудовану нацистами на захоплених східних територіях, та з'ясувати місце релігійного чинника у завоювальних планах гітлерівської Німеччини.

Ще в середині 1920-х рр. А. Гітлер так сформулював основний стрижень нацистської східної політики: «Ми, націонал-соціалісти, абсолютно свідомо ставимо хрест на всій німецькій іноземній політиці довоєнного часу. Ми хочемо повернутися до того пункту, на якому обірвався наш розвиток 600 років тому. Ми хочемо припинити вічне німецьке спрямування на південь і на захід Європи і ясно вказуємо пальцем у бік територій, розташованих на сході <...>. Коли ми говоримо про завоювання нових земель у Європі, ми, звичайно, можемо мати на увазі, в першу чергу, лише Росію і ті околичні держави, які їй підпорядковані. Ця гігантська східна держава неминуче приречена на загибель. До цього дозріли вже всі передумови. Кінець єврейського панування в Росії буде також кінцем Росії як держави» [18]. Тут майбутній фюрер також вказав на історичну роль Німеччини у встановленні державності «усередині нижчої раси», тобто слов'ян.

Первинний проект «східного питання» передбачав створення буфера між Третім рейхом та азійською частиною СРСР. З цією метою на території європейської частини Радянського Союзу планувалося формування декількох національних держав з власними урядами (Україна, Білорусія, Литва, Латвія), які відокремлювали б Німеччину від Росії. Заміна комуністичної Росії націоналістичною державою не передбачалася, оскільки вона згодом могла б стати ворогом Німеччини. На початку Другої світової війни Гітлер вніс корективи до первинних планів, відмовившись від ідеї буферних держав. На думку фюрера, необхідно було перешкоджати відродженню будь-яких національних прагнень, що могли становити небезпеку для Німеччини.

Плани гітлерівського керівництва щодо СРСР і його населення передбачалося ретельно приховувати. Спеціальна директива з питань пропаганди наказувала роз'яснювати населенню СРСР, що противником Німеччини є не народи Радянського Союзу, а євреї, створений ними більшовицький уряд, комуністична партія. При цьому наказувалося пропагувати, що німецька армія лише прагне позбавити людей від гніту більшовиків. З цією метою після 22 червня 1941 р. німецька пропаганда проголосила війну проти Радянського Союзу «хрестовим походом Європи проти більшовизму» і «загальноєвропейською визвольною війною» [19].

Під час нападу на СРСР нацисти активно використовували релігійну пропаганду в своїх цілях. Вони вже мали багатий досвід у проведенні подібної політики як у Німеччині, так і на окупованих ними територіях. У системі Головного управління імперської безпеки (РСХА) був спеціальний церковний відділ. До його завдань входили

контроль та нагляд за діяльністю релігійних організацій усіх конфесій, вивчення настроїв духівництва та прихожан, введення агентури до церковних адміністративно-управлінських структур і вербування агентів із середовища священнослужителів. Практично у всіх країнах Європи діяла розгалужена агентурна мережа цього відділу. Він також забезпечував просування «своїх» людей на різні посади.

Використовуючи в своїх цілях релігію, окупанти були вимушені балансувати між двома протилежностями. Перша з них полягала в тому, що ворогом націонал-соціалізму поряд з єврейством, масонством, марксизмом і лібералізмом у першу чергу була оголошена церква. Причиною цього є те, що принципи нацизму і християнства діаметрально протилежні. Церква не визнає рас, проповідує рівність всіх людей перед Богом, крім того, засновниками християнства були євреї. Інша протилежність полягала в тому, що саме церква становила в СРСР опозицію більшовизму, піддавалася винищенню з боку радянської влади, а її священнослужителі та звичайні віряни були в більшості репресовані.

Із перших днів свого утвердження в Україні радянська влада проводила відкриту антицерковну політику. Церква оголошувалася ворогом нової влади, яка всіляко намагалася обмежити її вплив на життя населення. Впродовж 1920-1930-х рр. йшов процес насильницької атеїзації населення. Хоча Конституція СРСР 1936 р. гарантувала свободу совісті, на практиці цього практично ніколи не дотримувалися. У суспільстві існувала одна офіційна, державна ідеологія, яка претендувала на всеохоплюваність у всіх сферах суспільного й особистого життя, вважалася обов'язковою та замінювала функцію релігії.

Боротьба з «релігійними пережитками» проводилася найжорсткішими та найбільш аморальними засобами. У країні здійснювалася планомірна політика фізичного і морального знищення як релігійних пам'яток, так і релігійного духу. Десятки церков, костелів, кірх були підірвані, дзвони з них відправлені на переплавку. Нечисленні діючі храми були придушені заважкими податками. Радянське партійне керівництво привселюдно заявляло, що горілка і бійки – це менше зло, ніж релігія [20]. У Сталінській області, як і в більшості областей України, до 1940 р. були зачинені всі православні церкви, у Ворошиловградській області діяла лише одна православна церква [21]. Ще менш сприятливою була ситуація у протестантів та католиків. Наприкінці 1930-х років у радянській Україні на легальному положенні залишалося близько 100 православних священників, однак і їм влада офіційно заборонила відправляти службу [22].

Все це ображало і принижувало почуття тисяч вірян. Населення, особливо те, що мешкало у сільській місцевості, до 1941 р. залишалося в більшості своїй релігійним. Війна, що почалася, ще сильніше загострила ці почуття. Не дивлячись на спроби радянської влади повністю знищити релігію, значна частина населення на початок війни зберегла прихильність до християнства, в основному – православ'я. Так, у ділянці № 8 м. Бахмут Юзівської області у 1942 р. з 1 167 осіб 1 150 віднесли себе до православних, 6 – до католиків, 1 – до лютеран, 1 – до іудеїв, 6 – до представників інших релігій і тільки 3 особи назвалися атеїстами [23]. У ділянці № 12 з 2 074 особи 2 040 назвалися православними, 6 – католиками, 6 – лютеранами, 22 не віднесли себе до жодної з конфесій [24]. У ділянці № 9 з 3 436 осіб 3 243 віднесли себе до православних, 30 – до католиків, 10 – до лютеран, 134 – до іудеїв, 17 – до мусульман і тільки 2 підписалися під розділом «інші» [25]. Аналогічною була ситуація і в інших ділянках м. Бахмут [26]. Зрозуміло, ці дані не можна вважати абсолютно достовірними, оскільки частина опитаних могла приховувати свої дійсні погляди на релігію, боючись репресій із боку німців, здатних, на думку населення, ототожнювати невірних з комуністами. Проте правомірно передбачити, що значна частина населення на період окупації зберегла якщо не віру, то, щонайменше, прихильність до релігійних традицій.

Враховуючи ці чинники, окупанти були вимушені піти на підтримку релігії з метою завоювання симпатій населення. Одразу після окупації в містах і селах України німці почали поширювати плакати, які виголошували: «Доба сталінського безбожництва минула. Німецька влада дає вам змогу знову вільно молитися» [27].

Проте підтримка німецькою владою релігії на окупованих територіях не була однозначною. Так, Гітлер вважав християнство не меншим злом, ніж більшовизм. У липні 1941 р. фюрер висловився: «Найважчий удар людству був нанесений появою християнства. Більшовизм – незаконне дитя християнства» [28]. Розмірковуючи зі своїми прибічниками про релігію, Гітлер зазвичай закінчував дискусії таким висновком: «У тому і біда, що ми сповідуємо не ту релігію. Чому б нам не перейняти релігію японців, які вважають найвищим благом жертву в славу вітчизни? Та і магометанська віра підійшла б нам куди більше, ніж християнство з його ганчірковою терпимістю» [29]. Відповідно до вказівок Гітлера поряд з підтримкою релігійного руху передбачалося його дроблення на окремі течії, продиктоване побоюванням консолідації «керівних елементів», що надалі могло стати проблемою в справі втілення східної політики. Вже 11 квітня 1942 р. Гітлер заявив: «Нашим інтересам відповідало б таке становище, за якого кожне село мало б власну секту, де розвивалися б свої особливі уявлення про Бога. Навіть якщо в цьому випадку в окремих селах виникнуть шаманські культи, подібні до негритянських або американо-індіанських, то ми могли б це лише вітати, бо це лише збільшило б кількість чинників, що дроблять російський простір на дрібні одиниці» [30]. У грудні 1941 р. Гітлер в оточенні підлеглих розмірковував про необхідність знищення християнства: «Війна завершується. Останнє велике завдання нашої епохи полягає в тому, щоб вирішити проблему церкви. Тільки тоді німецька нація може бути абсолютно спокійною за своє майбутнє» [31]. Щодо майбутнього християнської релігії Гітлер, на відміну від Сталіна, який знищував церкву фізично, вважав, що «в цій справі не можна ламати через коліно. Потрібно зачекати, доки церква згниє остаточно, подібно до зараженого гангреною органу. Потрібно довести до того, що з амвона віщатимуть самі лише дурні, а слухати їх будуть самі лише старі. Здорова, міцна молодь піде до нас» [32]. Така думка фюрера цілком узгоджувалася з доктриною націонал-соціалізму, що проголосив слов'ян «недолюдьми», гідними такого духовного фундаменту, як християнство. У консолідуєчу силу релігії в перші місяці східної кампанії фюрер, очевидно, також не вірив.

У циркулярі РСХА від 16 серпня 1941 р. «Про церковне питання в окупованих областях Радянського Союзу» перед нацистськими спецслужбами ставилися три основних завдання: підтримка розвитку релігійного руху (як ворожого більшовизму), дроблення його на окремі течії, щоб уникнути можливої консолідації «керівних елементів» для боротьби проти Німеччини, та використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації на окупованих територіях [33]. Більш довгострокові цілі релігійної політики нацистської Німеччини у випадку поразки Радянського Союзу вказувалися в іншій директиві Головного управління імперської безпеки від 31 жовтня 1941 р.: «Серед частини населення колишнього Радянського Союзу, звільненої від більшовицького ярма, помічається сильний потяг до повернення під владу церкви або церков, що особливо стосується старшого покоління <...>. Тому украй необхідно заборонити усім попам вносити до своєї проповіді відтінок віросповідання і одночасно поклопотатися про те, щоб якомога швидше створити новий клас проповідників, який буде в змозі після відповідного, хоча і короткого, навчання тлумачити населенню вільну від єврейського впливу релігію. Ясно, що ув'язнення «обраного Богом народу» у гетто та викорінювання цього народу не має порушуватися духівництвом» [34]. Нічим не прикритий расизм цієї директиви відверто характеризує справжнє ставлення нацистів до православ'я, з якого вони збиралися вихолостити багато християнських догматів.

22–23 вересня 1941 р. у Берліні проходила нарада РСХА, в одній із десяти зачитаних доповідей наголошувалося, що «Велика Україна у поєднанні з Росією означає небезпеку», стверджувалося, що «єдина сильна церква <...> не в інтересах Німеччини» [35]. У кінці доповіді необхідно визнавалася підтримка церков меншості на шкоду потужнішим. Очевидно, тут під «церквами меншості» малися на увазі протестантські церкви, а під «потужнішими» – православні [36].

У кінці липня 1941 р. Гітлер видав директиви про заборону військовослужбовцям вермахту як-небудь сприяти відродженню церковного життя на захопленому східному просторі. Ці вказівки фюрера увійшли до наказу ОКВ від 6 серпня 1941 р. [37]. Від органів військового управління на місцях вимагалось втручатися лише в тому разі, коли «завдається шкода німецьким інтересам внаслідок політичної діяльності священників або якщо свари різноманітних церковних напрямків загрожують громадському порядку» [38]. Проте, згідно з твердженням М.В. Шкаровського, військова адміністрація «на практиці пом'якшувала прийнятну нацистськими відомствами лінію» [39].

Уже з перших днів окупації німцями та органами місцевого управління були вжиті заходи стосовно відкриття церков. Вірянам передавалися не лише закриті храми, але і шкільні, клубні, колгоспні, суспільні приміщення з правом їх використання для проведення богослужінь, там, де церковні будівлі були відсутні. У м. Юзівка 27 жовтня 1941 р. на Пожарній площі був відкритий Центральний молитовний дім. Незабаром відкрилися молитовні доми у Ларинці, Старій Юзівці і Риковці [40]. Загалом у 1941 – 1942 рр. у м. Юзівка було відкрито дві церкви: Преображенська та Миколаївська, а також десять молитовних домів [41]. У Маріуполі було відкрито декілька церков – у Заводському районі, а пізніше – при заводі ім. Ілліча [42]. Відкрилися церкви в селах Ялта, Мангуш, Темрюк. Так, 19 квітня 1942 р. в Ялті після заутрені відбулося освячення церкви [43].

Нерідкими були випадки, коли командування німецьких частин надавало допомогу у відновленні храмів. Причому робилося це всупереч вищезазначеній забороні Гітлера надавати допомогу у відродженні церковного життя в СРСР, яка вийшла у липні 1941 р. Так, у м. Бахмут, під час окупації, німці почали ремонт Свято-Троїцького собору і дозволили в ньому проводити службу [44]. Церковну службу правили й у Всіхсвятській церкві. Німці подарували церкві чавунний дзвін [45]. На урочистостях з приводу відкриття храмів іноді були присутні представники німецького командування, беручи участь в релігійних церемоніях нарівні з місцевим населенням.

Одночасно з відродженням церковного життя окупантами та органами місцевого управління вводилися обов'язкові церковні обряди вінчання і хрещення, що використовувалося окупантами в якості додаткового засобу обліку населення [46]. Також цій меті було підпорядковано захід щодо передачі кладовищ у ведення кладовищених церков під безпосереднім керівництвом єпархіальних управлінь [47]. Водночас у більшості випадків церковним шлюбом і хрещенням надавалося вторинне значення. Ці акти були дійсні після їх оформлення в органах місцевого управління [48]. Передбачалося також покарання у вигляді штрафу або позбавлення волі для священників, які здійснили обряд вінчання до оформлення шлюбу в місцевих органах влади.

Як вже зазначалося, значна увага з боку окупаційної влади приділялася використанню релігійної теми у своїй ідеологічній та пропагандистській роботі. У пресі всіляко підкреслювалося, що новий режим несе релігійну свободу [49]. Наполегливо рекомендувалося у проповідях і під час церковних церемоній виражати вірнопідданські почуття до Гітлера та Третього рейху. Німецькі плакати та листівки на церковну тему, випущені у перші дні окупації, будувалися, в основному, на контрасті з активним використанням фотоматеріалів. На всіх рівнях населенню прищеплювалася думка, що

релігія, моральність і радянська влада – поняття несумісні.

Пронацистська пропаганда активно велася через газети і журнали. Сприяючи розвитку колабораціоністського друку на зайнятих вермахтом територіях, нацисти настійно рекомендували, щоб кожна газета або журнал мали релігійну рубрику. Всі номери заздалегідь проходили цензуру з боку німецьких пропагандистських служб.

Часто статті були присвячені подіям, що відбувалися у віддалених районах (їх достовірність було дуже складно перевірити), як, наприклад, у газеті «Донецкий вестник» від 18 січня 1942 р., де описувалося перше богослужіння в одній з церков Східної Карелії після 24-річної перерви, під час якої у ній розташовувалися клуб та шинок [50].

Наприкінці 1942 р. становище німецької армії погіршилося – просування вермахту було зупинене під Сталінградом. У цих обставинах офіцери вермахту поставили перед східним міністерством А. Розенберга питання про перегляд східної політики з метою завоювання симпатії населення, знайшовши додаткові ресурси для боротьби з партизанами. В умовах докорінного зламу у Великій Вітчизняній війні, що розпочався, діяльність церкви стала практично одноосібно контролюватися німецькою владою. Місцева адміністрація все більше грала роль нічого не значущої ширми.

У цей час окупанти зрозуміли, що Православна церква, одночасно з користю, несе потенційну небезпеку в справі здійснення східної політики і розв'язання єврейського питання. Церква ставала для народу не лише прапором боротьби проти більшовизму, але і одночасно об'єднуючою силою. Звичайним стало явище, коли з церковних амвонів виголошувалися патріотичні звернення. Священнослужителі закликали населення надавати матеріальну допомогу пораненим, хворим, сиротам і родинам загиблих. У м. Новий Донбас Сніжнянського району Юзівської області була створена «Комісія допомоги людям» [51].

Підтримуючи в більшості випадків сам факт вторгнення німецьких військ в СРСР, церква стала одночасно носієм патріотичних настроїв, допомагала населенню, що опинилося за лінією фронту, переносити тяготи окупації. Релігійний чинник став тією силою, не зважати на яку було вже неможливо.

Стурбований об'єднуючою політикою Православної церкви та інших християнських церков, 13 травня 1942 р. після наради у ставці фюрера А. Розенберг надіслав листа рейхскомісарам «Остланда» і «України», у якому вимагав особливої обережності «щодо православної церкви як носійки ворожої для Німеччини національної ідеї». Лист вводив заборону для релігійних груп займатися політикою, вимагав їх розділення за національними і територіальними ознаками [52].

Побоюючись подальшої консолідації національних сил на окупованих територіях, німецька влада підсилювала тиск на церкву, що відроджувалася. Німецька влада почала втручатися у відправлення богослужінь. Почалися і репресії проти «непокірних» священнослужителів. Наприклад, священник з Юзівської області І.П. Коваленко у 1943 р. був вивезений до Німеччини, де до 1945 р. працював різноробом на залізниці [53].

У цілому, можна погодитися із твердженням західних дослідників В.І. Алексєєва і Ф. Ставру про те, що «німецький фашизм був не менш ворожим для християнства <...>, ніж радянський комунізм» [54]. Німецький окупаційний режим, усвідомлюючи факт вагомого впливу релігії на свідомість населення, демонстрував стратегічні плани захоплення земель за допомогою Церкви. Безумовно, із самого початку окупації нацисти ставилися до духовного життя населення захоплених територій неоднозначно й украй непослідовно. Релігією грали, релігію використовували. Користуючись тим, що церква в СРСР у передвоєнні роки опинилася на межі знищення, нацисти всіляко намагалися використовувати її в період окупації для своїх цілей: духовного поневолення населення й ізоляції Сил Опору. Церква розглядалася ними як філія міністерства пропаганди, а священнослужителі як потенційні агенти німецьких

спецслужб. Кожен факт співпраці священників і нацистів широко висвітлювався у колабораціоністській пресі. Але не можна не погодитися також з думкою Б.М. Ковальова, що ані в довоєнний, ані в післявоєнний періоди радянської історії релігійні громади не мали у своїй місіонерській, просвітницькій, соціальній і навіть богослужбній діяльності багато з тих можливостей, які були надані їм на окупованій території [55].

РЕЗЮМЕ

В статті на прикладі Донбасу досліджувались ідеологічні принципи східної політики Третього рейха в роки Другої світової війни, аналізувався процес її підготовки; розглядалось використання релігії та віруючих як інструментів у реалізації нацистських стратегічних планів в СРСР; характеризувались основні постановлення та розпорядження німецького верховного командування, якими регулювалась релігійна життя на окупованих територіях; були розкриті характер, механізми та методи конфесійних трансформацій, здійснюваних окупаційною адміністрацією, та їх наслідки для національної, духовної, церковно-релігійної життя українців.

Ключевые слова: Друга світова війна, нацистська східна політика, окупація, пропаганда, розчленення, релігія, християнство, церква, постановлення, циркуляр, директива, співпраця.

SUMMARY

On the example of the Donbas region the article investigated the ideological principles of the Third reich's policy in the East during the Second World War, analysed the process of its preparation. It examined the use of religion and believers as the instruments in realization of nazi strategic plans in the USSR. It characterized the basic Wehrmacht's decisions and orders by means of which the religious life in the occupied territories was being regulated. It has revealed the nature, the mechanisms and the methods of confessional transformations carried out by occupation administration and their consequences for national, spiritual, church and religious life of the ukrainians.

Keywords: the Second World War, nazi policy on the Eastern Front, occupation, propaganda, partition, religion, christianity, church, decision, circular, instruction, collaboration.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Власовський І.Ф. Нарис історії Української православної церкви: в 4-х т. / І.Ф. Власовський. – К.: Либідь, 1998. – Т.4. – Ч.1,2. – 381, 416 с.
2. Wosciurkiw B.R., Strong J.W. Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe / B.R. Wosciurkiw, J.W. Strong, J.K. Laux. – Macmillan, 1975. – 412 p.
3. Міненко Т. Православна церква в Україні під час Другої світової війни / Т. Міненко. – Вінніпег, Львів: Видання Львівського музею історії релігії «Логос», Колегія Св. Андрія, 2000. – Т.1. – 392 с.
4. Поспеловский Д.В. Тоталитаризм и вероисповедание / Д.В. Поспеловский. – М.: ББИ, 2003. – 669 с.
5. Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь / М.В. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.
6. Ермолов И.Г. Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками / И.Г. Ермолов. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – 383 с.
7. Ковалев Б.Н. Нацистская оккупация и коллаборационизм в России, 1941–1944 / Б.Н. Ковалев. – М: ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига», 2004. – 483 с.

8. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине, 1941-1944. – К.: Наукова думка, 1985. – 170 с.
9. Дашичев В.И. Банкротство стратеги германського фашизма: в 2-х т. / В.И. Дашичев. – М.: Наука, 1973. – Т.1,2. – 768, 664 с.
10. Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.Ю. Волошин. – Запоріжжя, 1997. – 17 с.
11. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107-119; Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Гордієнко. – К., 1999. – 17 с.
12. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні, 1943-1946 / О.Є. Лисенко. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1997. – 404 с.
13. Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 224 с.
14. Пащенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940-х – початку 1990-х років / В.О. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.
15. Титаренко Д.М. Політика нацистської окупаційної влади щодо церкви у зоні військової адміністрації / Д.М. Титаренко // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1(41). – С. 131-137.
16. Гитлер А. Моя боротьба / А. Гитлер - М.: Витязь, 2000. – 590 с.
17. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг. – Таллинн: Shildex, 1998. – 334 с.
18. Гитлер А. – Указ. соч. – С. 556.
19. Дробязко С.И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил, 1941-1945 гг. / С.И. Дробязко. – М.: «ЭКСМО», 2004. – С. 35.
20. Ковалев Б.Н. – Указ. соч. – С. 387.
21. Грідіна І.М. – Вказ. твір. – С. 211.
22. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгоф // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 17; Державний архів Донецької області (далі – Держархів Донецької обл.), ф. Р-4021, оп. 1, спр. 1, арк. 4, 6, 26.
23. Там само, ф. Р-1625, оп. 1, спр. 17, арк. 15.
24. Там само, арк. 17.
25. Там само, арк. 30.
26. Там само, арк. 103-113.
27. Беркгоф К. – Вказ. твір. – С. 18.
28. Млечин Л.М. Адольф Гитлер и его русские друзья / Л.М. Млечин. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 388.
29. Ковалев Б.Н. – Указ. соч. – С. 388.
30. Ермолов И.Г. – Указ. соч. – С. 257.
31. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера / Г. Пикер. – Смоленск: Русич, 1993. – С. 50.
32. Гусев Б.С. Почему зазвонили колокола / Б.С. Гусев // С Богом в оккупации: Сб. ст. – СПб., 2002. – С. 26.
33. Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. – С. 137.
34. Там же. – С. 140.

35. Там же. – С. 150.
36. Там же.
37. Ермолов И.Г. – Указ. соч. – С. 261.
38. Титаренко Д.М. – Вказ. твір. – С. 132.
39. Ермолов И.Г. – Указ. соч. — С. 261.
40. Донецкий вестник. – 1941. – 15 ноября. – С. 3.
41. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 2, арк. 89.
42. Маріюпільська газета. – 1942. – 2 червня. – С. 2.
43. Там само.
44. Татаринів С.Й. Історія православ'я Донеччини (XVIII-XX століття) / С.Й. Татаринів, Н.О. Тутова. - Артемівськ, 2010. – С. 144.
45. Там само.
46. Ермолов И.Г. – Указ. соч. – С. 261; Український голос. – 1942. – 12 березня. – С. 3; Держархів Донецької обл., ф. Р-1790, оп. 1, спр. 3, арк. 2, 54, 122; Там само, ф. Р-1772, оп. 1, спр. 1, арк. 53; Там само, спр. 9, арк. 61-62; Донецкий вестник. – 1942. – 30 августа. – С. 4; Татаринів С.Й. – Вказ. твір. – С. 144.
47. Ермолов И.Г. – Указ. соч. – С. 261; Держархів Донецької обл., ф. Р-1807, оп. 1, спр. 5, арк. 3.
48. Ермолов И.Г. – Указ. соч. – С. 261; Держархів Донецької обл., ф. Р-1790, оп. 1, спр. 3, арк. 54.
49. Донецкий вестник. – 1942. – 1 января. – С. 2.
50. Там же. – 18 января. – С. 2.
51. Держархів Донецької обл., ф. Р-1807, оп. 1, спр. 3, арк. 76.
52. Ковалев Б.Н. – Указ. соч. – С. 397.
53. Держархів Донецької обл., ф. Р-4021, оп. 1, спр. 3, арк. 3.
54. Алексеев В.И., Ставру Ф.Г. Русская Православная Церковь на оккупированной немцами территории / В.И. Алексеев, Ф.Г. Ставру // Русское Возрождение. – 1980. - № 11. - С. 94.
55. Ковалев Б.Н. – Указ. соч. – С. 411.